

Завальнюк В.В.

к.ю.н., професор кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції, ректор
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
Заслужений юрист України
(м. Одеса, Україна)

УДК 34:572.02

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

У період реформування української держави людина та рівень захисту її прав займають первинне місце у правовій системі. Це є причиною виникнення ряду важливих питань, що стосуються засад юридичної антропології та її розвитку у процесі появи нових міжнародних стандартів. Автор зазначає, що головним елементом міжнародних стандартів у антропологічному вимірі є людина, захист її прав та свобод. Ґрунтовного дослідження у статті дістало право на свободу совісті та віросповідання, яке є одним із фундаментальних прав людини, яке закріплено в усіх міжнародних документах, що присвячені правам людини.

Ключові слова: юридична антропологія, міжнародні стандарти, права людини, держава, концепція.

Завальнюк В.В. Концептуальные основы юридической антропологии: международно-правовое измерение. – Статья.

В период реформирования украинского государства человек и уровень защиты его прав занимают первостепенное место в правовой системе. Это обуславливает появление важнейших вопросов о принципах юридической антропологии и ее развитии в процессе появления новых международных стандартов. Автор отмечает, что главным элементом международных стандартов в антропологическом измерении является человек, защита его прав и свобод. Особое внимание в своей статье автор уделяет праву на свободу совести и вероисповедания, которое является одним из фундаментальных прав человека, закреплено во всех международных документах о правах человека.

Ключевые слова: юридическая антропология, международные стандарты, права человека, государство, концепция.

Zavalniuk V. V. Conceptual Framework for Legal Anthropology: the International Legal Dimension. – Article.

During the reform of the Ukrainian state, a person and the level of his or her rights protection take pride of place in the legal system. This raises the most important issues regarding the principles of legal anthropology and its development due to the emergence of new international standards. The author notes that the main element of international standards in the anthropological dimension is a person and the protection of his or her rights and freedoms. In the article the author pays special attention to the right to freedom of conscience and religion, which is one of the fundamental human rights enshrined in all international human rights standards.

Keywords: anthropology, law, international standards of human rights, state, concept

У період радикальних перетворень зростає інтерес до суті подій, їх осмислення та розуміння. Повною мірою це стосується того, що відбувається у зв'язку з антропологізацією правової реальності. Так, після Другої світової війни у світі з'явився великий масив правових актів стосовно прав людини, що стало революційним кроком у розвитку правового захисту людини, зробивши її вперше в історії істотою універсальною. Права людини стають глобальним мірилом права [1, с. 5-14].

Проблема становлення та розвитку державності, зверненої «обличчям» до людини, на основі норм Конституції є одним із найбільш актуальних завдань реформування політичної, економічної та правової систем суспільства, входження України до європейської спільноти. Процес державотворення на демократичних засадах відбувається від моменту проголошення незалежності України. Однак він проходить доволі складно, що зумовлено перехідним етапом розвитку Української держави та суспільства; низьким рівнем політичної та правової культури населення та політичної еліти країни; відсутністю чіткої і послідовної стратегії державотворення та правотворення; перманентним станом політичної кризи, що супроводжується жорсткою конфронтацією владних структур; поширенням корупції та організованої злочинності тощо. До внутрішніх чинників, які гальмують процес утвердження державності, додаються ще й зовнішні [2].

Концептуальні засади та прикладні питання юридичної антропології неодноразово ставали предметом наукових пошуків. В

цьому відношенні відмітними є праці О.О. Агафонові, В.А. Бачиніна, В.С. Бігуна, С.В. Бобровник, Д.А. Гудими, О.Р. Дашковської, А.І. Ковлера, О.В. Козаченка, А.П. Кравченко, С.І. Максимова, В.С. Нерсисянца, Ю.М. Оборотова, М.П. Орзіха, М.Г. Патей-Братасюк, Н.С. Піллогіної, О.А. Пучкова, П.М. Рабіновича, Н. Рулана, А.Х. Саїдова, В.О. Тулякова, Л. Г. Удовики. Разом з тим за межею юридико-антропологічних досліджень залишилися важливі питання щодо інституціоналізації юридичної антропології як науки та антропологізації права у широкому розумінні. Також важливим для розвитку юридичної антропології стають міжнародні відносини, учасником яких все частіше стає Україна.

Головним елементом міжнародних стандартів у антропологічному вимірі є людина, захист її прав та свобод. Інкorporація міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до національного законодавства і, відповідно, зростання за їх рахунок ролі нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; поновлення свого значення правовими звичаями (звичаями ділового обороту, торговельними звичаями, міжнародними звичаями тощо) й узвичаєннями (адміністративними, торговельними); визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини, поширення регулюючого впливу його прецедентної практики на національні правовідносини; породжений рішеннями та висновками КСУ феномен правових позицій підкреслюють необхідність переосмислення категорії «система джерел права» та поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права – як традиційними, так і нетрадиційними [3].

«Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозв'язані й взаємозалежні. Міжнародне співтовариство повинне ставитись до прав людини глобально, справедливо та з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної та регіональної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від політичних,

економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати та захищати усі права людини й основні свободи» [4].

Можна сперечатися про те, які права, закріплені в Загальній декларації, є правами імперативними та не підлягають обмеженням, а які – звичайними, основними (фундаментальними).

На думку О. Рудневої, проблема можливості існування загальнолюдських, універсальних начал, основ, принципів є важливою не лише зі світоглядних, філософських позицій. Це питання має важливе значення і для правознавства. Це пов'язане з тим, що від вирішення питання про існування певних загальнолюдських основ буття залежать також побутування загальнолюдських принципів права, способи їх обґрунтування.

Проте саме питання можливості існування загальнолюдських, універсальних норм чи принципів вирішувалось у світовій філософії неоднаково. Так, починаючи із софістів (Протагор, Антифонт, Фразімах), було започатковано напрям, представники якого заперечували можливість існування єдиних і загальних для всіх людей основ буття. Софісти, розмірковуючи над проблемами соціальної регуляції людської поведінки, стверджували, що ні мораль, ні право не мають всезагальних об'єктивних засад. На противагу софістам, Сократ, а потім і Платон наполягали на існуванні загальних норм, принципів, що мають інтелігібельний характер.

У період пізньої античності у працях стоїків з'являється концепція універсального розуму, що наявний у кожній людині. Важливою характеристикою вчення стоїків було визнання ними того, що людині від народження притаманне почуття зв'язку з іншими людьми, вона може вважати себе «громадянином світу», а не тільки окремої держави.

Середньовічний світогляд можна назвати теоцентричним, з абсолютною монополією церкви на його формування. Центральною категорією середньовічної філософії став Бог, що сприймався майже аксіоматично [2].

Закріплення прав на свободу думки, совісті та релігії також спершу відбулося на національному рівні. Так, у Швейцарії, згідно з першою Каппельською мирною угодою 1529 р., кожен кантон набув права вирішувати, яка з релігійних доктрин – реформаторська чи католицька – вважатиметься вірою його громадян і всіх, хто проживає на підвладній йому території. У другій Каппельській мирній угоді 1531 р. було підтверджено, що всі громадяни та мешканці вільних кантонів перебувають у виключній підпорядкованості тієї Церкви, яку буде обрано більшістю. У 1798 р. до унітарної конституції було закладено принцип, відповідно до якого дозволялися всі види відправ – за умови, що при цьому не буде порушено громадського порядку і не буде претензій на якусь особливу владу чи привілеї. Однак повну свободу віри було вперше затверджено у Швейцарії лише у федеральній конституції 1874 р.[5].

В Англії різні види обмежень щодо свободи думки, совісті та релігії скасовувалися поступово. Першим позитивним законодавчим актом, у якому інакодумці отримали певне визнання, був Акт про толерантність від 1698 р., який вилучив протестантів, що відкололися від Англіканської Церкви, зі списку осіб, які підпадають під санкції певних законів. Таким чином, протестантському нонконформізму було надано певного статусу. Актами 1829 та 1832 рр. про католицьку емансипацію надано певного статус римо-католикам. У 1846 р. Актом про релігійну неправовадатність Акт про толерантність було поширено й на юдеїв. Витоки міжнародного регулювання свободи віросповідання беруть початок із підписання у 1648 р. Вестфальського миру, наголошуючи, скоріше, на терпимості, ніж на правах [6].

Продовженням релятивістської традиції з запереченням можливості існування фактів, явищ, феноменів загальних та універсальних для всіх (чи хоча б великої кількості) людей є філософія англійських сенсуалістів Дж. Берклі та Д. Юма.

Ф.В.Г. Гегель вважав, що існує більш широкий спектр трансцендентальних передумов. Трансцендентальні передумови однієї культури на певному етапі її історії не завжди є

трансцендентальними передумовами інших культур. Гегель стверджував, що трансцендентальні передумови створюються історією та є культурно-релятивними.

Філософська думка другої половини XIX – XX століття характеризується різноманіттям підходів і напрямів в осмисленні реальності.

Як реакція на спекулятивний характер кантівсько-гегелівської філософії, в Європі зародився напрям, представники якого називали себе позитивістами. На їх думку, позитивна наука має відмовитися від спроб віднайти «першопричини буття і пізнання», оскільки таке знання є принципово недосяжним та в ньому відсутня практична потреба.

Головними напрямками філософії XX століття були насамперед персоналізм, прагматизм, структуралізм, неопозитивізм, а також концепції інтерсуб'єктивного напрямку – феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика.

На антропологізацію національної правової системи суттєво впливає міжнародне право. Розширення обсягу правового регулювання та вплив на національне право загальних гуманітарних цінностей зумовлюють трансформацію системи джерел права [6].

Найсуттєвіших змін ця система зазнала з ухваленням Конституції України 1996 року, якою було визнано та закріплено принцип верховенства права. «Одним із проявів верховенства права, – наголошується в п. 4.1 Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання), – є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а нараховує й інші соціальні регулятори... які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою отримала відображення в Конституції України» [7].

Право на свободу совісті та віросповідання є одним із фундаментальних прав, що закріплено в усіх міжнародних

документах, які містять перелік прав людини. Починаючи з другої половини XX ст., відбувалося активне формування міжнародної судової та квазисудової практики захисту цього права, що надало його змісту певної динаміки. Стаття 22 Договору Ліги Націй зобов'язувала мандатні держави гарантувати свободу совісті та релігії. Реалізація принципу верховенства права також вимагає від держави, якщо визнавати її конституційною або такою, що прагне до цього статусу, втілення верховенства права в правотворчу та правозастосовну діяльність [6].

Слід зазначити, що кінець XX – початок XXI ст. позначився суттєвим переглядом усталених політичних, економічних і соціальних теорій і практики їх втілення. Образ соціального миру, втіленням якого була національна держава, стрімко зазнає змін. Трансформуються завдання та функції держави, змінюється державна влада, змінюючи свою сутність і соціальне призначення, порядок реалізації своїх суверенних прав і повноважень, формується мережевий політичний простір тощо. При цьому процес трансформації держави відбувається на тлі нових явищ соціальної дійсності: глобалізація та сталий розвиток; новий світовий порядок, відновлення імперських традицій, створення інтеграційних об'єднань, внутрішньодержавна регіоналізація та збереження суверенної держави як ключового суб'єкта міжнародних відносин; відданість ринковим принципам і механізмам та їх нездатність подолати глобальну фінансово-економічну кризу тощо [2].

Крім того, слід зважати на той факт, що в умовах сьогодення [8, с. 270] частіше висловлюються недостатньо обґрунтовані ідеї на кшталт таких: необхідне проведення «десуверенізації» шляхом поширення демократії західного зразка в інтересах транснаціональної солідарності; в глобальній системі світового порядку відбувається «розчинення державного суверенітету» [2]; суверенітет має стати привілеєм, який необхідно заслужити [9, с. 153]; застаріле міжнародне право, в основу якого покладено принцип непорушності суверенітету, не відповідає реаліям сьогодення – йому на зміну повинні прийти нові принципи, що

базуються на обмеженні суверенітету на користь дотримання прав людини [10]; принцип суверенітету слід замінити на принцип незалежності [11, с. 47-48] тощо. Очевидно, що популяризація подібних ідей може бути небезпечною у зв'язку з існуванням подвійних стандартів щодо застосування прав людини на міжнародному рівні.

Ідеї та цінності демократичної, правової держави є головними орієнтирами відродження та розбудови української державності, здійснення комплексу соціально-економічних і політико-правових перетворень [2].

У ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р., набула чинності у 1980 р.) вказується, що «імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародною спільнотою держав загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме та яка може бути змінена тільки наступною нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер» [12].

Безсумнівно, що основу становлять такі права, як право на життя (ст. 3), заборона рабства (ст. 4), заборона катування та жорстокого поводження, заборона принизливих для гідності покарань (ст. 5), право на незастосовність зворотної сили закону при кримінальному переслідуванні (ст. 11, ч. 2). Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод (1950 р.) внесла до цього переліку право не бути засудженим чи покараним двічі за один і той самий злочин (ст. 4 Протоколу № 7). Прийнята згодом Американська конвенція з прав людини (1969 р.) і Африканська хартія прав людини й народів (1981 р.) розширили цей перелік. Посягання на ці норми розглядається як посягання на основи світового правопорядку. Отже, логічним є висновок, що основу сучасного світового правопорядку становлять імперативні, непорушні права людини [13, с. 4-14].

Щоб уявлення про міжнародні стандарти прав людини були повними, спробуємо представити більш-менш упорядкований перелік цих стандартів.

Громадянські та політичні права [14]: право на життя; заборона катувань і жорстокого, нелюдського і принижуючого гідність покарання; заборона рабства; покарання виключно на підставі закону; право на свободу та особисту безпеку; право на свободу пересування; право на справедливий судовий розгляд; право на повагу приватного та сімейного життя, житла й кореспонденції; право на одруження; право на свободу думки, совісті та віросповідання; свободу вираження думок; свобода зборів і об'єднань; право на власність; право на ефективний засіб правового захисту; рівність перед законом; інші суміжні права (право виступати як фізична чи юридична особа, право на прізвище та ім'я, право на громадянство і гарантії прав у випадку відсутності громадянства та ін.).

Економічні, соціальні та культурні права: право на працю; право на справедливі й сприятливі умови праці; профспілкові права; право на гідний (достатній) рівень життя; право на здоров'я та соціальний захист, захист сім'ї, материнства й дитинства; право на здобуття середньої й вищої освіти; право на користування досягненнями культури.

Колективні права: право на мир, заборону геноциду й апартеїду; право народів на самовизначення; права національних меншин; право на розвиток; право на сприятливе навколишнє середовище [15].

У міжнародно-правовій доктрині існують різні думки про те, чи може індивід бути суб'єктом міжнародного права. Загалом це залежить від поглядів того чи іншого автора на проблему співвідношення міжнародного та національного права. Поширена думка, згідно з якою в міжнародному праві немає заборони наділяти індивідів міжнародною правосуб'єктністю, і вирішення цього питання визначається наміром договірних держав. Наявність у індивідів міжнародної правосуб'єктності пов'язується з наданням їм можливості прямого доступу в міжнародні органи як позивачів, відповідачів тощо [16, с. 6-12].

У вітчизняній доктрині існує також думка, суть якої зводиться до того, що індивіди об'єктивно не можуть бути учасниками

міжвладних міждержавних відносин і таким чином суб'єктами міжнародного права. Тенденція, що спостерігається сьогодні, свідчить про розширення прямого доступу індивідів до міжнародних органів. Це пов'язано зі зростаючим прагненням до захисту прав людини за допомогою міжнародних механізмів. Сам по собі такий доступ не перетворює їх на суб'єктів міжнародного права, а означає лише те, що учасники відповідного договору беруть на себе взаємне зобов'язання забезпечити цей доступ наявними в їхньому розпорядженні правовими й організаційними засобами [17].

Отже, тенденція розвитку міжнародного права полягає не тільки в регулюванні різноманітних відносин між державами, а й у посиленні ролі людини, що стала одним з учасників міжнародних відносин і суб'єктом міжнародного права. При цьому треба мати на увазі, що первісні суб'єкти міжнародного права – держави – не тільки мають права й обов'язки з міжнародного права, а й, на відміну від індивідів, створюють його норми та принципи. Тому можна зробити висновок, що індивід є суб'єктом міжнародного права з обмеженою правосуб'єктністю [18]. Однак з розвитком міжнародного права та міждержавних відносин обсяг прав і обов'язків індивіда збільшуватиметься, а його роль на міжнародній арені – зростатиме.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черниченко С. ООН и права человека. Итоги и проблемы полувекового пути. К 50-летию Всеобщей декларации прав человека // Международное право. 1998. № 3. С. 5-14.
2. Руднева О. Ціннісний вимір прав людини в контексті світових глобалізаційних процесів. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2010_4/rudneva.pdf
3. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. 21 с.
4. Universal Declaration of Human Rights. URL: http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf
5. Крішнасамі Аркот. Дослідження фактів дискримінації у сфері релігійних прав і свобод (фрагменти звіту Спеціального

- доповідача Підкомісії ООН у справах про запобігання дискримінації та захисту меншин) // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: у 2 т. – Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. 376 с.
6. Завальнюк В.В. Антропологія права: міжнародно-правовий вимір (міжнародні стандарти прав людини) // Митна справа. 2009. №5(65). С. 3-7.
 7. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. 2004. № 45. Ст. 2975.
 8. Оппенгейм Л. Международное право: Мир. Перевод с английского. Т. 1: Полут. I / под ред.: Крылов С.Б.; пер.: Лаутерпахт Г. – М.: Иностр. лит., 1948. 407 с.
 9. Кузнецова Е. Суверенитет. Незыблемый и неделимый? Суверенитет государства может быть ограничен, если оно им злоупотребляет // Международная жизнь. 2004. № 7-8. С. 150-167.
 10. Ришар Ж.-Ф. Двадцать лет спустя. Глобальные проблемы и способы их решения // Россия в глобальной политике. 2003. № 2. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_963
 11. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / пер. з англ. П. Маланчук. – Х. : Консул, 2000. 592 с.
 12. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: Практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А.С. Комаров. – М.: ВолтерсКлувер, 2007. 288 с.
 13. Карташкин В.А. Всеобщая декларация прав человека и развитие правозащитного механизма ООН // Юрист-международник. 2008. № 2. С. 4-14.
 14. Завальнюк В.В. Міжнародні стандарти прав людини в їх антропологічному вимірі. URL: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ms/2009_5/ms-5-2009_Zavalnuk_V_V_\(67-70\).pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ms/2009_5/ms-5-2009_Zavalnuk_V_V_(67-70).pdf)
 15. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. – К. : Правова єдність, 2008. 352 с.
 16. Шугуров М.В. Международно-правовая политика в области прав человека: проблема доктринального обоснования // Правовая политика и правовая жизнь. 2005. № 3. С. 6-12.
 17. Рабінович П.М. Права людини і громадянина : навч. посібник. – К. : Атіка, 2004. 464 с.
 18. Международное право: учебник / отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Междунар. отношения, 1998. 617 с.

